

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И ЕВРОПА**БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ ПРЕЗ
ВЪЗРАЖДАНЕТО И ПРОБЛЕМЪТ РУСИЯ –
ЗАПАДНА ЕВРОПА**

ДОЧО ЛЕКОВ

Българската интелигенция през Възраждането получава образование, изгражда се и работи в различни страни – Гърция, Русия, Франция, Чехия, Италия, Англия... Това дава отражение върху характера и спецификата на нейната култура и предпочитания, в определени случаи и върху обществените ѝ позиции и манталитет. Във втората си повест «Ученик и благодетели, или чуждото си е все чуждо» Друмев прави опит да посочи тази *нееднородност*, свързана с конкретни чуждестранни региони и култури. Той не успява обаче да завърши тази своя творба, замислена в интересен философски и народопсихологически план. По-нататъшното развитие на някои от прототиповете му – Димитър Н. Благоев в Одеса и Васил Д. Стоянов в Прага – в известна степен подсказва как биха изглеждали в ненаписаните части на повестта герои като Богдан, Живко или Петър.

Жизнената и творческата биография на българските интелигенти, получили образование в чужбина, невинаги се представя обективно и научно. Някои изследователи пренебрегват или омаловажават едни факти за сметка на други, вулгаризират възгледи, принципи, критерии, не вземат под внимание противоречивото развитие на личността. И стигат до схеми, в които прозират политически намерения и цели. Без да подценяваме огромната роля на руската художествена и обществена мисъл върху формирането на част от българската интелигенция през Възраждането, в продължение на десетилетия проучването на творчеството, на гражданските позиции на българи, учили в различни градове на Русия, се осъществяваше в повечето случаи по утвърдени и шаблонизирани схеми – какви са били контактите им, преки или косвени, с руските революционни демократи; какво е отношението им към славянофилството, към проблеми, творци и творби на руската литература; какво отражение намира «руската прогресивна мисъл» в непосредствените им изяви като писатели, преводачи или политици. Отбягваха се или се изясняваха превратно интересите и контактите на български интелигенти – руски възпитаници, към западноевропейското просветителство, вулгарния материализъм или деизма. Френски възпитаници като Марко Балабанов или Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I) или оставаха встрани от интересите на историци и литературоведи, или, когато не можеха да бъдат подминати, оценките за тях бяха клиширани, неконкретизирани, неточни. Наистина имаше случаи за преодоляване на

шаблона и фактите, явленията, процесите бяха анализирани и представяни в научната им автентичност. Но това бяха *индивидуални* прояви на изследователи, а не *цялостна научна политика*. Проучвания «извън схемата» не само не се поощряваха. Правеше се всичко възможно подобни писания или да не се обнародват, или да се премълчат и дискредитират.

Опити за поляризация на българската интелигенция се правят още през Възраждането. В тях прозират подбуди и амбиции, продиктувани от принадлежността към конкретна политическа групировка. Никола Генович, туркофил по убеждения, настроен враждебно към всичко руско и дружелюбно към Западна Европа, е категоричен: «Не трябва да ходим в Русия да се учим, дето писмеността е без блясък и сила... Не трябва да пращаме още честната и умна наша младеж на места, дето може да научи лоши доктрини, да се напои с материализъм, с атеизъм и да се връща с изневерени идеи, като не вярва в нищо.»(1) Повикът е: да се обърнем към Запада, «към светлината..., към цивилизителното спасение, което ще да ни възроди и нека оставим настрана заспалия Изток, който би ни заровил в ковчегата си». Противопоставят се различни култури, творци, литератури, без да се подхожда диференцирано към ценностите в конкретна страна. Идейните критерии подменят духовните, предопределено е отношението към различни крила от българската интелигенция. В повика на Генович се долавя и нещо друго – боязън от увеличаващия се брой на българските интелигенти – руски възпитаници, които ще наложат свой, господстващ стил в начин на мислене, в оценки, в обществено и творческо поведение. Генович е имал основание за тези свои опасения – емигрантския периодичен печат, творческите и гражданските изяви на част от руските възпитаници, на Славейков на страниците на българските вестници и списания, издавани в Цариград. Борбата за позиции, за сфери на влияние се проявява по различен начин в политиката, в литературата и културата. Тя може да започне по повод на конкретен проблем, на отделна статия или издание. Но винаги зад конкретното, единичното стои съпротивителната сила на общото.

През 1860 г. излиза «Сборник от разни съчинения», съставен и издаден от френския възпитаник Добри Войников. Това е първата антология на френската литература в България с примери от творчеството на Ламартин, Фенелон, Бюфон, Шатобриан, Ж.-Ж. Русо. Съставителят се позовава и на произведения от българската литература. Акцентът в случая обаче е не върху родното, а върху чуждото, западноевропейското. Започва полемика. В нея се включват критици с различна нагласа и ориентация. От страниците на «Цариградски вестник» анонимен рецензент упреква Войников, че е заменил образците от българската литература с чужди източници.(2) Оценката на представителя на самобитното направление в българската литературна критика засяга застъпниците на прозападната цивилизация. Противопоставя му се Драган Цанков, получил образование в Одеса и Киев, но ориентиран, духовно и политически, към Западна Европа. Съпоставяйки френската с литературата на другите народи и преди всичко с руската, той я квалифицира като «първата литература на света.»(3) Прозападната ориентация на Цанков до такава степен е политизирала неговите критерии, че в защитника на национално самобитното той «открива» *панславист*, обвързал настоящето и бъдещето на България с интересите на Русия. Двете линии сред българската литературна интелигенция влизат в рязък диалог помежду си. Западна Европа обогатява, обновява, възвисява. Тя е в състояние да се пребори даже с турския консерватизъм. «Колкото от турците са

имали случай да отидат в Европа за науки – регламентира реформаторската сила на Запада Войников, – учението ги е отклонило някак от грубия фанатизъм на вярата им, т. е. ги е извлякло някак от суеверията на вероизповедните им наставления.»(4)

В желанието си да популяризират западноевропейската художествена мисъл нейните апологети използват различни средства. През 1873 г. Тодор Шишков издава «Елементарна словесност в два курса», учебник, в който се разглеждат теоретически проблеми на стилистиката, стихосложението, поезията, драмата. Това е превод по петото издание на «Учебная теория словесности» на руския книжовник Н. Г. Минин. В общ план Шишков се придържа към оригиналния текст. Но той допуска и преводачески волности – чрез подмяната или вмъкването на нови примери, чрез тенденциозно преработване на оригинала и т. н. Според собственото му признание преводачът не видоизменя оценки за творци и произведения. Чрез «незначителните» си волности обаче той отстоява и защитава *собствени* позиции. Френски възпитаник, учил в Сорбоната и в Колеж дьо Франс в Париж (1861-1865), известно време и във Филологическия факултет в Прага, Шишков е един от целенасочените проводници на западноевропейското проникване в българския духовен и политически живот. Той не се противопоставя открито на руската литература. Напротив, в определени случаи регламентира творчеството и на някои нейни представители. Но в адаптацията на «Учебная теория словесности» на Минин на български език определено личи как дава приоритет на френската, английската, американската литература. Това е документирано чрез стереотичните промени, които прави в процеса на превеждането – пропуска имена на руски писатели, историци, културни дейци, заменя руски със западноевропейски образци. За модел на писател, създал живи и самобитни образи, Минин посочва Гогол и световноизвестната му творба «Мъртви души». Примерът е заменен – вместо Гогол в адаптацията се появява Фенелон, вместо «Мъртви души» – «Приключенията на Телемаха». Понякога руските образци остават. Но в градацията те отиват на заден план. Даже тогава, когато се предпазва от вмешателство, чрез тенденциозната си «редакция» на превеждания текст Шишков диференцира, оценява. За пример на красноречие Минин посочва оратори като Симеон Полоцки, Инокентий Херсонски. Шишков не им противопоставя конкретни западноевропейски имена. Но прави «незначително» допълнение, чрез което омаловажава посоченото в оригинала: «У френците, англичаните и особено у американците – добавя той – *били са и имат още по-даровити.*»(5) Посочваме единични примери само от преводаческата практика на Тодор Шишков, за да документираме как и чрез чужд текст, при това руски, представител на българската интелигенция, получил образование на Запад, се стреми да утвърди едно чуждестранно литературно влияние за сметка на друго.(6)

Чуждестранната среда оказва въздействие върху възпитанието, културата, върху естетическите и политическите критерии. Ако френски възпитаник като Шишков си позволява преводачески волности, за да регламентира първостепенното значение на френската литература, Нешо Бончев, завършил Историко-филологическия факултет на Московския университет, няма да остане безучастен към подетата дискусия и на предизвикателството ще отговори авторитетно и ултимативно: «... при изучаванieto на иностранните литератури лично място *ще захване и руската*».(7) Висока оценка писатели, учени, общественици на Русия и Украйна получават от много

български интелегенти – руски възпитаници – Друмев, Дринов, Каравелов, Жинзифов... Богата информация по този проблем има в големия брой проучвания за българо-руските и българо-украинските взаимоотношения през Възраждането. В случая е необходимо да се обърне внимание на друг аспект в тези взаимоотношения – на критичните оценки на част от руските възпитаници за политическата ситуация в Русия, на диференцирания им подход към различни идейни, философски, естетически направления; на идейното разграничение в средите на московските или одеските българи. И Жинзифов, и Каравелов пребивават дълго в Русия, създават и участвуват в литературното обединение Московска българска дружина. Но имат различно отношение към славянофилството, към отделни представители на руската журналистика и литература. Ботев и Друмев учат по едно и също време в Одеса. Но са с различни възгледи по конкретни политически и културни въпроси. Не само чуждестранният регион, неговите духовни и обществени институции, но и нагласата, интелектът, националната специфика на характера се оказват определящи при формирането на българската интелигенция в различни страни на Европа и света. Разбира се, при оценката на едно и също явление от страна на руски или западноевропейски възпитаник в определени случаи се проявява и субективизъм. Но това е естествено, тъй като подобно разноезичие се наблюдава и между интелектуалци, формирани в родна среда. По-важното в случая е съществува ли тотална конфронтация между българите, получили образование в Русия и Западна Европа? Влизат ли те в противоречие помежду си при оценката на значими събития, писатели, политици, учени в зависимост от националната им принадлежност, от пристрастието си към достиженията на страната, в която се изграждат като интелектуалци и творци? Дава ли им възможност регионът-домакин в ролята си на посредник да влязат в контакт с духовните и материалните завоевания на други цивилизации?

Полемиките, които се водят в емигрантския и легалния периодичен печат през Възраждането, доказват, че противоречия между руски и западноевропейски възпитаници съществуват и в определени случаи са остри и непримирими. Това документира преди всичко революционната и българската периодика в Цариград – «Свобода», «Независимост», «Дума на българските емигранти», «Знаме», «Турция», «Право». Френският възпитаник Марко Балабанов е един от патентованите герои на фейлетонната рубрика «Знаеш ли ти кои сме?». Романът на Фенелон «Приключенията на Телемаха» получава разгромяваща оценка от страна на Каравелов и Ботев. Отхвърлят се «Тайните на инквизицията» от В. Ферал и други творби на западноевропейската литература. Не се препоръчва превеждането даже на «Фауст» на Гьоте. «... За нас са потребни сега-засега такива литературни произведения – е принципът при подбора на чуждестранната литература, – които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес.»(8) Но българската революционна интелигенция не диференцира писатели и произведения по национален признак, както това прави Генович. Определящ в критериите ѝ е принципът на утилитаризма, при който приемането или отхвърлянето на чуждестранните образци е в зависимост от актуалните български духовни и политически потребности. Заедно с Гогол Каравелов препоръчва да се преведат «западняците» Хайне, Шилер, Сервантес. Съветва Славейков да се насочи към французина Едуард Лабуле и романите му «Париж в Америка» и «Княз куче». Настоява да се появи на български език повестта на М. Чайковски

(Садък паша) «България». Няма даже намек за противопоставяне на националности, на национални характери и ценности. Ботев, Каравелов, интелектуалците-революционери се обявяват не против западноевропейските възпитаници като цяло, а срещу отделни техни представители. И преди всичко от идейни подбуди – поради еволюционизма и дистанцирането им от тактиката и методите на въоръжената борба. В определени случаи, дамгосали ги с печата на отрицанието, те пренебрегват някои техни приноси с общонационален и общочовешки характер. Но подобни увлечения се наблюдават и в средите на «западняците». Отвореност към всичко ценно, независимо къде и от кого е създадено, възприемане и адаптиране на перспективното от всички народи в света – това е максимата на българските интелектуалци през Възраждането. Затова *руският* възпитаник Каравелов ще заяви: «Америка е за нас единствено явление в историята на човечеството, където образованието и възпитанието са на правилен път, очистен от метафизическата кал.»⁽⁹⁾ Славейков, независимо от проруската си ориентация, ще даде висока оценка на самобитното в западноевропейската цивилизация, на класиците ѝ Юго, Лафонтен. За Друмев, учил в Одеската семинария и в Киевската духовна академия, авторитети ще станат Галилей, Коперник, Кант, Шилер, Шекспир, Хердер. А когато търси образци в областта на образованието, Бончев ще ги открие «в образованите държави в Европа (*Русия, Немско, Франция и Англия*) и в Америка».⁽¹⁰⁾

Русия привлича и прави опит да бъде властелин в политиката и културата. Но същевременно е посредник между Изтока и Запада. Чрез информацията в руския периодичен печат, чрез руски преводи и адаптации българите в Одеса, Москва или Санкт Петербург влизат в контакт със западноевропейски философи, писатели, учени. Документира го чрез публикации архива, възгледите си енциклопедистът Каравелов. В библиотеката му има книги на различни езици – руски, френски, английски, немски, хърватски, чешки. Съчинения на писатели от различни националности – Пушкин, Лермонтов, Сервантес, Шекспир... В архива му – бележки по произведения и на Н. М. Карамзин, и на М. Орбини, Фр. Волтер, У. Уевел, Х. Бокл...⁽¹¹⁾ Имена на руски и западноевропейски мислители, често с противоположни възгледи и критерии. Престоят на Каравелов в Москва се свързва обикновено с едно конкретно въздействие – на руските революционни демократи. Но не се отчита, даже не се споменава, как е редуцирано чрез идейните течения на Западна Европа.

В Русия Каравелов чете в руски превод популярни съчинения на вулгарните материалисти К. Фохт и Л. Бюхнер, на западноевропейските просветители Дж. Дрепер и Х. Бокл, на английския позитивист У. Уевел. Към тях е насочен от обкръжението, в което се намира, от публикации на революционния демократ Д. Писарев. Начинът, по който възприема някои течения на Запад чрез интерпретациите на руските революционни демократи, чрез собственото си отношение към източниците, с които се запознава, корекциите, които прави на Писарев във връзка с конкретни негови тълкувания, документират, че Каравелов адаптира в зависимост от свои лични и национални критерии. В това адаптиране се «засича» именно въздействието на Изтока и Запада, на руските революционни демократи и на западноевропейското просветителство. Каравелов възприема биологичната теория на Дрепер за общественото развитие. Застава на позициите на деизма, т. е. признава божественото начало в сътворението на света. И се доближава до западноевропейското и американското просветителство, като се

разграничава същевременно от конкретни становища на руските революционни демократи.⁽¹²⁾ Утвърждаването само на едното въздействие – на руските революционни демократи или на западноевропейските просветители – теза, защитавана по политически съображения досега, означава да се търси чуждото, независимо откъде идва то, и да се пренебрегва самобитното, залегнало в теоретическите възгледи и в творческата практика на един нестандартен българин.

Българската интелигенция през Възраждането преценява трезво към кое да се насочи, как да го интерпретира и адаптира. В зависимост от това реагира остро на извращенията, породени от стремежа да бъдем «истински европейци», от превратното възприемане на европейските духовни, икономически или битови норми. Критиката на Каравелов срещу френския възпитаник Марко Балабанов не е отрицание или омаловажаване на онова, което дава Франция на световната цивилизация. Тя е самообвинение срещу тези, които усвояват и прилагат повърхностно и механично достиженията на една високоразвита западноевропейска страна. Проблемът «криворазбрана цивилизация» заема централно място в публицистиката, драматургията, поезията на Българското възраждане. Той е актуален и за трезвомислещите възпитаници на Запада, и за творци, получили образование в учебните заведения на Русия и Украйна. Единни принципи против сляпото подражателство защитават драматурзите с прозападна ориентация Войников и Тодор Пеев («Криворазбраната цивилизация», «Фудулеску, прокопцаният зет на хаджи Стефания») и поклонникът на Русия Райко Жинзифов («Европеизъм в Шумен»). Самоукият Славейков («Малакова») и голям брой високообразовани българи. Като поощрява самобитния диалог между представителите на различни чуждестранни култури, в определени случаи, за да предпази от увлечения и национален nihilизъм, Каравелов е склонен да абсолютизира: «Аз вече много пъти съм говорил – отбелязва с раздражение той, – че у нас се не пише това, щото ни трябва, а онова, щото пишат другите. Ако във Франция или в Гърция да би се появила мода, за да се пише и аритметиката със стихове, то и нашите учени синигери би написали такава също аритметика и за нашия народ.»⁽¹³⁾

Чуждопоклонството не е само български «патент». То се наблюдава и между други народи. Затова Каравелов е язвителен и срещу онези сръбски интелектуалци, западни възпитаници, които имат деформирани понятия за чуждото и родното, за разумно допустимия контакт, който трябва да съществува между тях. «Върнало се в Белград нашето сръбче във френски фрак – иронизира той сякаш не някой сръбски интелigent, а българина-френски възпитаник Марко Балабанов – и на св. Сава изнесло дълга беседа – половината на френски, половината на латински, половината на немски и половината на сръбски език. Малко го е интересувало разбира ли го събранието и народът, на който той говори и заради който той се е качил на катедрата, когато му е дошло в главата да стане учител и преподавател по *сръбски*.»⁽¹⁴⁾ Като взема под внимание общи особености в националния характер на два съседни народа, българския и сръбския, Каравелов напомня и предупреждава за така наречения балкански синдром.

Диференцирано е отношението на възрожденската интелигенция и към идейните течения, независимо от каква националност са техните създатели и апологети. Докато част от българите в Русия приемат и пропагандират идейната и културната програма на руското славянофилство, като Жинзифов например, други решително я отхвърлят – Каравелов, Ботев.

Такъв е подходът и към руската революционна демокрация. Едни са изцяло солидарни с нейните принципи, други са настроени срещу тях, трети – посочихме името на Каравелов – приемат от нея едно, пренебрегват или видоизменят друго. Нагласата, вътрешните стимули и не на последно място националните подбуди имат приоритет в насочването и към духовните, и към идейните образци. Не трябва да се пренебрегва, разбира се, и влиянието на средата, към която чужденецът се приспособява. Френският възпитаник Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I) изповядва, че ако вместо във Франция бе попаднал в Русия, вероятно щеше да бъде застъпник на идеите на революционните демократи. В случая той сам посочва доминиращата роля на средата. Същото в определена степен се отнася и за Ботев. В Одеса, под влияние на литературата, която чете, на връзките с руски и чуждестранни мислители и революционери, той се увлича от идеите на социализма в неговата утопична форма. И ако между него, от една страна, и западноевропейските възпитаници, от друга, са налице коренни различия по този проблем, значение имат романтичните представи на единия и житейската прозорливост на опонентите му. През 1868 г. московският възпитаник Никола Михайловски, предчувствайки въздействието, което идеите на социализма и комунизма могат да окажат върху българската интелигенция, превежда и издава «Начала на политическата економия на Ото Бюхнера». Изданието има два предговора. Чрез първия, на Хюбнер, Михайловски изразява несъгласието си с идеи, които той не може да възприеме по свои подбуди и съображения. «Свободний личен труд», според второто, собственото му предисловие, е гаранция за преуспяването на индивида и на националната общност.

През 1870 г. в диалога за социализма и комунизма се включва и неучилият нито на Изток, нито на Запад Петко Славейков. И споделя прозрения и тревоги, които съвременността по категоричен начин потвърди. «Колкото за комунизма, който стеснява свободата и изравнява всичките хора – разсъждава мъдро и назидателно редакторът на «Македония», – към него не само че не ни лежи на сърцето, но го и намерваме за осъдителен, защото, освен че малко ни се ревне таквози общество, в което всичките членове си приличат и дето не остава място за оригиналност, но го и намерваме колкото опасен за големите потрясения, които докарва в применението си, толкоз и несправеден и недостаточен по това, че не може да остане на една мяра.»(15) Славейков е реалист, чужд на илюзии, най-вече когато в тях има догадки, които могат да бъдат насочени против свободата на човешката личност.

В диалога от свои позиции, въз основа на прочетеното и изживяното в Париж, се намесва и Лазар Йовчев. През 1871 г. в кн. 3 и 4 на сп. «Читалище» той обнародва статията «Интернационал», в която разглежда «Комунистически манифест», събитията, свързани с Комуната; дава информация за «Международното движение на работниците», създадено през 1864 г., за същността на капитала и труда. И в духа на споделеното от Славейков счита за морален, национален и общочовешки дълг да сподели: «комунизмът е една теория, която е чиста утопия, защото е противна на свободата и на природата на човека».

Известна е реакцията на Ботев срещу Славейков и поддръжниците на антикомунистическите му принципи. Наистина авторът на «Хаджи Димитър» не пише «Символ-верую на българската комуна», чието авторство бе поддържано и утвърждавано по политически съображения.(16) Но той е

увлечен от идеите на утопичния социализъм. От талантивото му перо излиза творба като «Смешен плач». От страниците на «Знаме» съобщава с удовлетворение, че «социализмът е обхванал вече империята (Руската, б. м.) и призовава благонамерените граждани на бой против партията на разрушението».(17) Открояват се две крила сред българската интелигенция през Възраждането – едното поддържа идеите на социализма и комунизма, другото е решително срещу тях. Но това не е идеологическа борба между български интелигенти с проруска или прозападна насоченост. Никола Михайловски като Ботев е руски възпитаник. Славейков е защитник на Русия. В случая не става въпрос и за идеен спор между интелигенцията в България и извън нея. Това е борба за принципи, в която антисоциалистическото и антикомунистическото настроение сред българското общество се оказва силно. В отпора си срещу «заразителните идеи» на Запада българската интелигенция използва публицистиката, научния трактат, художественото четиво. През 1871 г. Богдан Горанов, учил в Прага и Мюнхен, превежда и издава «Животът на госпожа Де Севине». В предговора авторът на творбата, Ламартин, отбелязва: «То (домочадието, б. м.) ще съществува с наследствената собственост, която е божествената му основа против комунизма, тази слаба буна на утопиите против подтика.» С далновидността на Славейков и Лазар Йовчев, потвърдена от жестоката присъда на историята, Ламартин определя бленуваното от някои романтично настроени интелигенти общество като «един зверски комунизъм».

Българската интелигенция през Възраждането е разнолика по идеи, творчески виждания, предпочитания. Едни от представителите ѝ предпочитат «руския начин на писане», според признанието на Славейков. Други – образците на западноевропейската литература. Ботев се прекланя пред Парижката комуна, други са резервирани или се обявяват срещу нея. Но възпитаниците и на Русия – Каравелов, Нешо Бончев, Друмев, Ботев, – и на Западна Европа – Войников, Тодор Пеев, Марко Балабанов – са обединени от един принципно важен и перспективен принцип – съобразяване на твореца с националния характер и психология, с националния вкус и предпочитания. «Всякой народ, съобразно с обстоятелствата си – обобщава Славейков – има и своята особена поезия, в която ся отражават нейният дух, нейните чувства, желания и надежди...»(18) Националната адаптация на идеи, образци, теории е фактически и регулиращият фактор в опозицията «чуждо-свое». «Черноносыящая госпожа» е модел за Друмев при създаването на «Нещастна фамилия». Но благодарение на творческия подход на автора към двата члена на системата «чуждо-свое» налице е не «побългаряване» или подражание, а българска оригинална белетристична творба. Същия процес на претворяване наблюдаваме и при самотитното «превъплощение» на «Невольники» на украинския писател Д. Спика в белетристичната творба на Каравелов «Мъченик». В зависимост от националните духовни потребности в български превод се появяват произведения на Гогол, Марко Вовчок, Шекспир, които в различна степен отговарят на «стремленията и... характера» на българина.(19)

Проучването на топографската карта на българската възрожденска интелигенция показва, че независимо от различния начин на обучение, обществено и творческо формиране тази интелигенция, с незначителни изключения, запазва националната си автентичност. Наистина интелектуалното формиране в различни страни оказва влияние върху спецификата на културата, върху манталитета, принципите, критериите. Но «разноезичие-

то» на една национална интелигенция е не неин недостатък, а богатство. Българската интелигенция през Възраждането спори по литературни и политически въпроси. Разменя си колоритни упреци и обвинения. Някои нейни представители, като Генович, правят опити да я противопоставят териториално, морално, интелектуално. Изследователите ѝ я разграничават на *проруска* и *прозападна*. Но често забравят или недооценяват, че по дух, перо, съзнание тя е *самобитна българска*. Чужда на политическите компромиси, независимо с кого трябва да бъдат направени те. Затова много нейни констатации и днес не са изгубили дълбокия си политически и национален смисъл. Ще посочим само една от тях: «Восточният въпрос най-напред е бил притежание на Русия (оттука той носи и своето название восточни), после се е решавал между нея и Наполеона I, а най-после, след Кримската война, стана достояние на всичките европейски сили. Оттогава насам, както и по-напред, картата на Балканския полуостров се е делила ту между едни, ту между други държави; а народонаселението или, по-право да кажем, раята в Европейска Турция, се е считала просто като стока, която всеки би имал право да експлоатира.»⁽²⁰⁾ Автор на тази мисъл, изречена преди повече от столетие, е Ботев. Адресат – великите сили. Потърпевши – народите на Балканския полуостров...

БЕЛЕЖКИ

1. Новата цивилизация. – Турция, г. V, бр. 2, 1 март 1869.
2. Нещо любопитно за Шумен. – Цариградски вестник, г. X, бр. 474, 1860.
3. България, г. I, бр. 52, 19 март 1860.
4. *Войников, Д.* Съчинения. С., 1978, с. 284.
5. Елементарна словесност в два курса от Т. Н. Шишкова. Цариград, 1873, с. 160, к. м., Д. Л.
6. Повече подробности за Т. Шишков и за посочения превод вж. в: *Леков, Д.* «Елементарна словесност в два курса» от Тодор Шишков и нейният оригинал. – Известия на Института за литература. Кн. 21, 1972.
7. *Бончев, Н.* Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им. – Периодическо списание, 1873, кн. 7-8.
8. Знаме, г. I, бр. 12, 28 март 1875.
9. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. Т. 6. С., 1966, с. 57.
10. *Бончев, Н.* Литературна критика и публицистика. С., 1962, с. 51, к. м., Д. Л.
11. Вж. Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат *Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева.* С., 1964.
12. Вж. по-подробно: *Леков, Д.* Любен Каравелов и западноевропейското просветителство. – Известия на Института Ботев-Левски. Кн. 3. С., 1959.
13. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. Т. 5. С., 1966, с. 87.
14. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. Т. 6. С., с. 110, к. м., Д. Л.
15. Македония, г. IV, бр. 32, 34, 35 от 10, 17 и 21 март 1870.
16. Вж. *Тодоров, Ил.* «Символ-верую на българската комуна». – Летописи, 1991, кн. 1.
17. Знаме, г. I, бр. 16, 17 май 1875.
18. Два поета в сравнение. Станко Враз и Верешмарти. – Читалище, г. III, 1872, кн. 2, к. м., Д.Л.
19. Знаме, г. I, бр. 12, 28 март 1875.
20. Знаме, г. I, бр. 2, 15 декември 1874.